Arnold J. Toynbee’nin Meydan Okuma ve Tepki Kuramı Çerçevesinde Türk Modernleşmesine Bakış

The Turkish Modernization within the Scope of Arnold J. Toynbee's Challenge and Response Theory

Hikmet ÇİL*

ORCID: 0000-0001-9268-6959

Makale Türü: Özgün Araştırma

Article Type: Original Research

Chicago:
Çil, Hikmet. “Arnold J. Toynbee’nin Meydan Okuma ve Tepki Kuramı Çerçevesinde Türk Modernleşmesine Bakış” *Tarihçi* 1, no. 2 (Mayıs 2021): 27-53.

Özet

Arnold J. Toynbee, ileri sürdüğü “meydan okuma ve tepki” kuramı ile toplumların, kültürlerin, tarihsel sürecin ve uygarlıkların meydan okuma ve tepki ilişkisi ile geliştiğini açıklamaktadır. Meydan okuma ve tepki aynı zamanda bir çatışma, bir karşıtlık da ortaya çıkarmaktadır. Toynbee’ye göre; farklı inançlar, kültürler karşı karşıya geldiklerinde bir çatışma yaşanıyor, bu çatışmanın sonucunda ortaya çıkan tepki toplumları daha ileriye götüren bir motivasyon oluşturuyordu. Bütün insanlık tarihinin temelini oluşturan etken, çatışma ve meydan okuma ile gerçekleşen etki-tepki süreciydi.

Osmanlı Devleti’nin Batı uygarlığı ile karşılaşması hem bir çatışmayı hem de meydan okumayı ortaya çıkarmıştır. Arnold Toynbee’nin meydan okuma ve tepki kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde Batılı devletlerin askeri ve siyasi üstünlük elde etmeleriyle başlayan sürece karşı Osmanlıların geliştirdiği tepkinin aynı zamanda kendi içerisinde bir meydan okuma da barındırdığı görülmektedir. Osmanlı meydan okuması hem Batı’nın değerlerine yönelik bir reddiyecilik hem de Batı’nın sahip olduğu gücü elde etme yollarını arayış şeklinde kendisini göstermiştir. Bu bağlamda makalenin üzerinde durduğu problematik; Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında gerilemeye başladığı

* İstanbul Üniversitesi Doktora Öğrencisi. hikmet_176@hotmail.com

18. yüzyıldan sonra başlayan üstün güce karşı ortaya çıkan meydan okuma ve tepkinin uzun bir süreçte nasıl gerçekleştiğini tespit etmeye yöneliktir.

Bu çalışma Türk modernleşme sürecinin geçirdiği etki-tepki sürecini ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu Arnold Toynbee'nin meydan okuma ve tepki kuramı çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu açıdan çalışmada hem Toynbee'nin çatışma kuramı hem de Türkiye'deki modernleşme süreci panoramik bakış açısıyla ele alınarak, Türk modernleşmesi kuramsal açıdan yorumlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Arnold J. Toynbee, Meydan Okuma ve Tepki Teorisi, Türk Modernleşmesi, Türkiye Cumhuriyeti

Abstract

Arnold J. Toynbee explains with "the challenge and respond theory" that societies, cultures, historical processes and civilizations develop with the relation of challenge and response. Challenges and responses also reveal the conflict and the antagonism. According to Toynbee; when different beliefs and cultures come across, some conflicts ensue and the reflection, as a result of these conflicts, creates a motivation that takes societies furtherward. It is the action-reaction process that formed the basis of the whole human history.

That the Ottoman Empire encountered with Western civilization has revealed both a conflict and a challenge. When evaluated within the frameaork of Arnold Toynbee's teory of challange and response, it has been seen that the reaction showed by the Ottomans against the process that started with the military and political superiority of the western states, also contianed a challenge in itself. In this context, the article focuses on determining how the Ottoman Empire's "challenge and response" once takes place in the long run after its decline starting from the 18th century against a superior powers of the West.

This paper evaluates Turkish modernization's action-reaction process, and the establishment of the Republic of Turkey within the scope of Arnold Toynbee's theory of challenge and response. In this respect, the study theoretically interprets both Toynbee's theory of conflict and the modernization process in Turkey from a broad perspective, which reviews the theoretical aspects of the modernization process.

Keywords: Arnold J. Toynbee, the Teory of Challenges and Responses, the Turkish Modernization, the Turkish Republic

Giriş

1924-1956 yılları arasında Londra'da Kraliyet Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nde (The Royal Institute of International Affairs / Chatam House) araştırma müdürlüğü yapmış olan Arnold Toynbee, *A Study of History* adlı on iki ciltlik çalışmasında uygarlıkların gelişimiyle ilgili kuramını ileri sürdü.[1] Toynbee, bu eserinde sosyolojik ve psikolojik bir varlık olarak tanımladığı insanı ve insanlığın tarihsel süreçteki gelişimini anlamlandırmaya çalıştı. O da Herder ile başlayan ve Oswald Spengler ile 20. yüzyıla taşınan toplumların yaşayan bir organizma olduğu fikrine sıkı sıkıya bağlı kalarak insanlığın gelişimini yorumlamıştı. Ona göre; uygarlıkları anlamak için siyasal faaliyetleri incelemek yeterli değildi. Uygarlıklar ancak insanlığın kültürel gelişimleri göz önünde tutularak anlaşılabilirdi. Siyasal faaliyetler sınırlı, kültür ise kapsamlı ve uzun süreçli idi. Onun en yalın kültür tanımı, "bir toplumun üyelerinin soyaçekim dışında kalan içsel ve dışsal davranış düzenlilikleri" şeklindeydi. Kültürlerin nihai amacı da insanlığı uygarlığa ulaşmasını sağlamaktı.[2] Uygarlığa ulaşmak da bir etki-tepki ilişkisi içerisinde yaşanan süreçle ortaya çıkabilirdi. Etki-tepki aynı zamanda bir çatışmayı da doğuruyordu. Bu düşünce Toynbee'nin, "meydan okuma ve tepki" kuramının temelini oluşturuyordu. Kuramın temelinde kültürler arası çatışmalar ve toplum içerisinde ortaya çıkan meydan okumalar yatıyordu. Çatışma; değer, güç, statü ve kaynaklar üzerinde hak iddia etmek ve ele geçirmek için rakipleri yok etmek anlamına geliyordu. Çatışmada etnik, dil, kültür, din, sosyo-ekonomik ve siyasal tanımlamalarla kendilerini gruplayan toplumların birbirleriyle uyuşmayan amaçları doğrultusunda yine birbirleriyle yaptıkları mücadele söz konusuydu. Bu çatışma sosyolojik açıdan da; bireylerin ya da gurupların, ekonomik, siyasal hedeflerinin, değer yargılarının ve normlarının çakışması ve ayrışması üzerinden yaşadıkları mücadele (bazı durumlarda kavga ve savaş) olarak tanımlanıyordu.[3]

Toynbee'nin kuramının temeline yerleştirdiği bu çatışma süreçleriydi. Toynbee uygarlıkların gelişmesine, dinsel inançlara ve kültürlere baktığında çatışmaya odaklanıyordu. Örneğin Tevrat'ın Tekvin Kitabı'ndaki "İnsanın Düşüşü" hikâyesinin olay örgüsü Yahweh ile Yılan arasındaki çatışmaydı. Aynı muhalif kişiler arasındaki ikinci bir çatışma "İnsanlığın Kurtuluş"unu hikâye eden İncil'in olay örgüsünde kendisini gösteriyordu. Eyüb'un Kitabı'nın olay örgüsü ise Tanrı ile Şeytan

[1] Arnold Toynbee'nin eserinin ilk altı cildi D.C. Somervell tarafından özetlenerek yayımlandı. Toynbee'nin daha sonraki yıllarda on iki ciltlik eserini Jane Caplan ile gözden geçirip bir cilt halinde yeniden yayımladığı kısaltılmış metin Türkçeye *Tarih Bilinci* adı ile çevrildi. Bkz. Arnold J. Toynbee, *Tarih Bilinci*, Çev. Murat Belge, (İstanbul: Bateş Yayınları, 1978), 12;Enes Kabaklı, "Arnold J. Toynbee", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 2012), 272-274.

[2] Taha Niyazi Karaca, *Tarihçi & Geçmişi Kurgulamak: Kuram-Tasarım-İnşa*, (İstanbul: Timaş Yayınları,2020), 189.

[3] Yakup Şahin, "Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar", *Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, Cilt:1/1,(2013), 34.

arasındaki çatışmaya dayanıyordu. Toynbee'ye göre çatışmalar olay örgüsünün temelini oluşturuyordu. Tanrı ile Mephistopheles arasındaki çatışma Goethe'nin Faust'unun olay örgüsünü, Tanrılarla Baymonlar arasındaki çatışma İskandinavya'nın Voluspası olay örgüsünü ve Artemis ile Afrodite arasındaki çatışma da Evripides'in Hippolytusu'nun olay örgüsünü oluşturuyordu.[4]

Toynbee, çatışmayı anlatırken dinsel sembolizme büyük önem veriyordu. Bunun sebebi ise son derece inançlı bir kişiliğe sahip olmasıydı. Sembolleri ise, "Eyüb'ün Kitabı" ve "Goethe'nin Faustu" idi. Faust'a özel bir anlam yükleyerek bu karakteri uygarlıkların doğup gelişimini anlatan en uygun sembol kabul ediyordu. Diğer taraftan Toynbee mitlere de anlamlar yüklüyordu. Uygarlıkların doğuşu üzerine ortaya atılan bilimsel açıklamaların kendisini mitolojiye yönelttiğini söylüyordu. Çünkü ona göre bilim uygarlıkların doğuşunu açıklamakta yetersizdi. Bu nedenle, insanlar arasındaki ilişkileri, sonuç yaratan nedenler olarak değil de, tepki yaratan meydan okumaları ortaya koymak için bilimsel formüller yerine Platon'un yolundan gideceğini ve mitolojinin diline kulak vereceğini belirtiyordu.[5]

Toynbee'nin uygarlıkların gelişme süreçleri için sembol olarak kabul ettiği Geothe'nin Faust adlı eserinin başkarakteri Faust "meydan okuma ve tepki" kuramının da simgesi durumuna geliyordu. Geothe'nin kurgusuna göre; kötülüğün sembolü olan Mephistopheles, Faust'un kötü güçlerce yenilebileceği ve ruhunu kaybedebileceği konusunda Tanrı ile iddiaya girer. Tanrı, yaratıcı eylemin Mephistopheles'in meydan okumasıyla yeniden dirilebilmesi için onun Faust'u baştan çıkarmasına izin verir. Toynbee'ye göre, "Tanrı'nın yapıtları mükemmeldir ve bunun sınanması için açık kapı bırakılmıştır. Eğer Mephistopheles Tanrı'nın huzurunda en seçkin yaratıklarını baştan çıkarma konusunda kendisine fırsat verilmesini istemeseydi. Bu kördüğüm belki de hiç çözülemeyecekti. Tanrı bu meydan okumayı kabullenerek yaratma eylemini bir adım daha ileriye götürmüş olur.[6] Burada iki ayrı kişilik arasında meydana gelen olayda meydan okuma ve tepki etkileşimi ortaya çıkmaktadır. Ancak mükemmel bir varlık olan Tanrı'nın, yaratıcı eylemin canlandırılmasına olanak tanıyarak kendi kendini sınaması düşüncesi, mantıksal olacak bir çelişmeyi içermektedir. Böyle bir şey ancak mitolojide olursa makul karşılanabilir ki, Toynbee'nin düşünceleri için mitoloji, mantıktan daha elverişliydi.[7]

Toynbee, çatışma ve zıtlık kavramları üzerindeki düşüncelerini Çin felsefesinden ödünç aldığı Yin ve Yang terimleriyle geliştirmeye çalıştı. Yin'den Yang'a geçme eylemi Tanrı'ya kendi yarattığı etkinliği sürdürme fırsatı verir. Fakat bu ilerlemenin bir bedeli de vardır ve bedeli ödeyen

---

4 Toynbee, *Tarih Bilinci*, 105.
5 Kubilay Aysevener, "Arnold J. Toynbee'nin Tarih Görüşü", *TUFET Felsefe Dünyası,* (1990), 57.
6 Kemalettin Parlak, *Arnold J. Toynbee ve Batı Medeniyeti Karşısında Osmanlı İmparatorluğu,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 1993), 6.
7 Toynbee, *Tarih Bilinci*, 105.

Tanrı değil, insandır. Birinci aşamada dinamik eylem nasıl evreni sarsıp Yin'den Yang'a geçirdiyse, ikinci aşamada Tanrı iradesinin aracı olan boyun eğme eylemi de evrenin ritmini tersine çevirir. Böylece değişim başlar. Bu değişim hareketten durgunluğa, fırtınadan sakin havaya, uyumsuzluktan uyuma, Yang'dan Yin'e geçişi sağlar. Kozmik ritim tam bir dönüş yaparak Yin'den Yang'a geçer. Fakat ikinci Yin birinciden "ilkbaharın sonbahardan ayrılması gibi ayrılır.[8]

Toynbee'ye göre; tüm bu çatışma, meydan okuma ve tepki bir olaylar dizisini temsil etmek bakımından neden ve sonuca benziyordu. Ama dizinin karakteri aynı değildi. Tepki, sonuca benzemiyordu, çünkü önceden belirlenmiyordu. Tepki, her durumda aynı olmuyor ve dolayısıyla da kendi içsel yapısı gereği önceden tahmin edilmesi mümkün olmuyordu.[9] Bir başka ifade ile uygarlığın gelişimi meydan okuma ve ona karşılık verme mekanizması sayesinde doğup, gelişiyordu. Kültürlerin karşı karşıya kaldığı meydan okuma coğrafya, iklim, askerlik veya politikaya bağlı olabiliyordu. Meydan okuma, insanları yaratıcılığa teşvik ediyor, mevcut uyumu bozmuyor aksine geliştiriyordu. Toplumun içindeki yaratıcı azınlık meydan okumaya tepki gösteriyor ve verilen olumlu karşılıklar toplumu uygarlığa taşıyordu.[10] Netice olarak Toynbee'nin uygarlıkların gelişimini anlatmak için orta koyduğu tezlerin olay örgüleri birer çatışmayı içeriyordu. Her ne kadar Arnold Toynbee meydan okuma ve tepkiyi mitoloji ile anlatmış ise de modern dönemlerde bu durum teknolojik üstünlüğe ve onu tanımlayan bir bütüne dayanıyordu. Yani, çatışmaya neden olan etki üstün medeniyetti. Örneğin, eski Grek medeniyeti ve Batı medeniyeti, kuvvete başvurarak muasırlarına kendi üstünlüğünü kabul ettirmişti. Bu medeniyetler askerî kuvvet kullanmakla, siyasî ve ekonomik teşkilâtlarındaki ve teknikteki üstünlükleriyle dünyanın kalan kısmında da hâkimiyetlerini icra edebilmişlerdi.[11]

1699 yılı Osmanlı Devleti için bir dönüm noktasıydı. Osmanlı bürokrasisi artık bir şeylerin ters gitmeye bağladığı konusunda daha ciddi düşüncelere dalmaya başlamıştı. Devlet adamlarının kaygısı elbette ki Batı'yı modern olarak kabul edip, Batı modernleşmesini Osmanlı topraklarına taşıma değildi. Osmanlı kurumlarının artık eskisi gibi çalışmadığı ve özellikle askeri yenilgilerin büyük toprak kayıplarına yol açtığı bir dönemde devlet adamlarının temel kaygısı devleti güçlü kılacak önlemlerin alınmasıydı. Güçsüzlüğün en belirgin olarak kendisini gösterdiği alanın askerlikle ilişkili olması yapılan yenileşme ve Batı ölçekli modernizasyon çalışmalarının hep askeri alana yönelmesine neden oldu. Bu açıdan Osmanlı yenileşme ve modernleşme çabalarının içsel bir meydan okumadan daha çok Batı dünyasının ortaya çıkardığı askeri, ticari ve siyasi üstünlükle

---

[8] Toynbee, *Tarih Bilinci*, 115; Aysevener, "Toynbee'nin Tarih Görüşü", 58; Parlak, *Toynbee ve Batı Medeniyeti Karşısında Osmanlı*, 11-12.
[9] Toynbee, *Tarih Bilinci*, 105.
[10] Karaca, *Tarihçi*, 189.
[11] Arnold Toynbee, "Tarih Konferansları- Professor Arnold Toynbee I Tarihinin Anatomisi Milletler Daha Büyük Cemiyetlerin Ancak Birer Parçasıdırlar: Medeniyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1/1, (1963), 246.

kendisini gösteren bir meydan okumanın sonucu kendisini gösteren tepki olduğu görülmektedir. Bu durumun Arnold J. Tonybee'nin çatışma yani "meydan okuma ve tepki" kuramına uygun bir süreç ortaya çıkardığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yükselme döneminde Batı dünyası karşısında savaşlarda aldığı galibiyetler üstünlük duygusunu pekiştirmiş, 18. yüzyıldan itibaren de savaşlardaki mağlubiyetler Türkiye'de meydana gelen çıkmazı, dışsal bir meydan okumaya maruz bırakmış ve tepki süreci de Osmanlı devlet adamlarının Batı'nın üstünlüğünü kabul etmesiyle sonuçlanmıştı. Türklerin Batılılar karşısında birçok açıdan güçsüz düşmesi olaylar zinciri içinde nedene dönüşürken, Türk modernleşmesi de meydan okumanın bir sonucu durumuna gelmiştir. Batı'nın meydan okuması ile oluşan tepki ileriki süreçte devlet adamlarının ve eğitimli sınıfın yerleşik düzene meydan okuması ile oluşan çatışma ortamını meydana getirmiş ve bu ortam Türk toplumunda hem kültürel boyutta hem de siyasi ve diğer alanlarda varlığını uzun yıllar sürdürmüş hatta sürmeye de devam ettirmektedir. Bu süreci anlayabilmek için öncelikle Osmanlı modernleşmesini ya da Batı'nın daha üstün bir konuma geçtiğini anlamasına yol açan süreci değerlendirmek ve bu süreci etki-tepki kuramı çerçevesinde incelemek konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1. Sorunu Fark Etmek: Islahatçı Düşünürler

Osmanlı Devleti, Orta Çağ'ın en büyük askeri ve siyasi gücü idi. Bu gücünü Yeni Çağ'ın sonlarına kadar devam ettirmeyi başarmıştı. Bu nedenle kendisini her zaman Batılı devletlerden üstün olarak görmüş, Batı'yı kendisi için bir model olarak görmemişti. Ancak Batı uygarlığıyla da hiçbir zaman ilişkilerini de kesmemişti.[12] Kanuni Sultan Süleyman döneminden başlayarak yaşanan bazı sıkıntılar, devlet adamlarını bu sıkıntılar ve ortaya çıkan sorunlar üzerinde düşünmeye sevk etti. Lütfi Paşa 16. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *Asafname* adlı eserinde eski kanun ve nizamların farklı uygulandığını ve kadim uygulamaların doğrusunun ne olduğunu belirterek devlet içerisinde bazı sorunların baş göstermiş olduğunu ifade ediyordu.[13] 1580'de Halep'te *Nushatü's-selatin* adlı eserini kaleme alan Gelibolulu Mustafa Âli geleneksel sitemin nasıl bozulduğunu eserinde açık bir şekilde anlatıyordu. Ayn Ali Efendi de 1607'de Kuyucu Murad Paşa'ya takdim ettiği *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân* adlı eserinde toprak ve askeri sistemdeki eksiklikler hakkında neler yapılacağını yazıyordu.[14] Veysî, 1608'de I. Ahmed'e sunduğu *Hâbnâme*'sinde,

---

[12] Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, Der. Mümtaz'er Türköne- Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2020), 9-10.
[13] İnan Gümüş, "Lütfi Paşa'nın Asafname'si Üzerine İktidarın Denetimi Bağlamında Söylem Çözümlemesi", K*aradeniz Araştırmaları*, Cilt: 16/62, (2019), 289.
[14] Mehmet Doğan, "Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10/ 2, (2019), 154-155.

"ülkenin gelişmesinde adaletin sağlanması ile birlikte liyakatli insanlara görev verilmesi" gerektiğini vurguluyordu.[15] Koçi Bey ise IV. Murad ve Sultan İbrahim'e sunduğu risalelerinde devlet sisteminin nasıl düzeleceğine belirtiyordu. Defterdar Sarı Mehmed Paşa da *Nesâyihü'l-Vüzera ve'l-ümera* adlı eserinde devlet yöneticilerinin nasıl hareket etmeleri gerektiği hakkında nasihatler veriyordu.[16] Nasihat yazarlarının ortak vurguları, devletin idari yapısının bozulması ve bu konuda yapılması gerekenler olmuştur.

Osmanlı Devleti'nde yaşanan sorunları tespit eden düşünürler olduğu gibi 16. yüzyılın sonlarından itibaren Batılıların üstünlüğünü gören ve bu doğrultuda devletin askeri alanda yenileşme süreci başlatmasını tavsiye eden düşünürler de ortaya çıkmıştı. Batı'daki değişime bağlı güçlenmeyi ilk kez fark eden Osmanlı düşünürlerinden biri Bosna'da kadılık görevinde bulunan Akhisarlı Hasan el-Kâfi olmuştu. 1596'da yazdığı *Usûlü'l-hikem-ı Nizami'm-âlem* adlı eserinde; Kanuni Sultan Süleyman dönemden itibaren Osmanlı askeri sistemi ve silahları hakkında bilgi veriyor ve artık Batılıların savaş meydanlarında yeni silahlar kullandığını vurguluyordu. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde silah yapımının ihmal edildiğini ve bu yüzden çok sayıda askerin savaş esnasında firar ettiğini belirtiyordu. Bu durum 1596 yılındaki Eğri seferinde de yaşanmıştı. Özellikle Rumeli ve Bosna'da yapılan savaşlarda düşmanın yeni çıkan silahları kullanıyor olması nedeniyle Osmanlı askeri, düşman ile karşı karşıya gelmekten kaçınarak firar ediyordu. Devletin de bu silahları temin etmesi gerekiyordu. Askerler yasaklara uymuyor, bu da disiplini tamamen ortadan kaldırıyordu.[17]

Hasan el-Kâfi, Batı'nın meydan okumasını ilk kez fark eden düşünürlerdendi ve askeri alanda yapılacak düzenlemelerin vakit kaybedilmeden hayata geçirilmesini tavsiye ediyordu. Aynı şekilde dönemin önemli düşünürlerinden Kâtip Çelebi de Osmanlı Devleti ile Batı çatışmasındaki meydan okumayı tespit ederek, önlemler alınması gerektiğini ileri süren isimlerden biri oldu. Kâtip Çelebi 17. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *İrşâdü'l-Hıyârâ ilâ Târîhi'l-Yûnân ve'r-Rûm ve'n-Nasârâ* adlı eserinde Batılıların nüfusunun arttığını ve dünyanın çeşitli yerlerinde hâkimiyet kurduklarını belirtiyordu. Kâtip Çelebi güçlü kalmak için Batılıların birçok açıdan takibe alınması ve Batı'dan gelebilecek ani baskınlara karşı hazırlıklı olunması gerekliliğini vurguluyordu. Kâtip Çelebi, Batılı devletler hakkında bilgi sahibi olunmasının önemine inanıyordu. Bu nedenle Johann Carion'un 1548'de Paris'te yayımladığı *Chronicle* adlı eserini *Tarih-i Frengi Tercümesi* adıyla tercüme ederek

[15] Abdullah Kara, *17. Yüzyıl Siyasetnâmelerinin Temel Meseleleri: Hâbnâme Üzerinde Bir Değerlendirme*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, (Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2018), 43-44.
[16] Adem Ölmez, "Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi"nin Yorumlanışı" *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6/11, (2020), 174-176.
[17] Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Haşan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri *Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem*", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (1981), 239-278; Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 174-176; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 76.

Osmanlı devlet adamlarının bilgi sahibi olmalarını sağlamaya çalıştı.[18] Batı'yı tanımaya yönelik eserlerden biri de 1725 yılına ait *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa* adlı eserdir. Anonim olan bu eserde Batılı devletlerin adları, başkentleri ve sınırları ele alınmıştır.[19] 1720'lerin sonunda kaleme alınan *İklîm-i Avrupa'da Vâkı'Mülûk ve Milel-i Nasârâ* adlı eserde de Avrupa'daki siyasi yapılanmalar işlenmiştir.[20] Kitapların dışında padişahlara sunulan layihalar da Batı'nın teknolojik yenilikleri ve üstünlükleri hakkında bilgiler veriyorlardı. 1714 yılında kaleme alınan ancak kimin yazdığı bilinmeyen bir layiha da, Avusturya'nın idari yapısından, hükümdarın özelliklerinden ve eyalet yönetimleri hakkında bilgiler veriyordu.[21] Bütün bu eserler Batı'nın gözlemlenmesine duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak kaleme alınmışlardı.

2. Batı Meydan Okumasına Osmanlı Yaklaşımı: Batı'yı Gözlemek

Batı karşısında alınan askeri yenilgiler Osmanlı devlet adamlarını yenilgilerin nedenlerini düşünmeye yöneltmişti. Artık eskisi gibi Batılı devletler "küffar diyarları" olarak değil, merak edilen, incelenmek istenilen yerler olarak görülüyordu. Batı'yı gözlemek gerekiyordu. Bir dönemler Osmanlı Devleti'nden yardım dilenen Fransa ne olmuştu da büyük bir güç haline gelmişti? Osmanlı devlet adamları Batı'yı ve özellikle Fransa'yı gözlemek istiyorlardı. 1715 yılında tahta çıkan XV. Louis'nin tahta çıkışını kutlamak için 1720 yılında, tahta çıkıştan beş yıl sonra, Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi Paris'e gönderildi. Çelebi'ye verilen emir uygarlık ve eğitimin vasıtalarını baştan aşağıya incelemesi ve Osmanlı topraklarında uygulanabilir olanları rapor etmesiydi. Çelebi Mehmed'in gezip gördüğü eğitim ve bilim kurumları ile saraylar, parklar ve bahçeler hakkındaki elde ettiği izlenimler Osmanlı Devleti için model olmuştu. Ayrıca Çelebi'nin, içine girip gördüğü kültür, ilim, edebiyat, yaşam, giyim, sanat ve müzik gibi birçok Batı uygarlığını oluşturan imgeler Osmanlı Devleti'ne taşınarak, yeni bir dönemin başlanmasına etki etmişti.[22]

Batıyı ve özellikle Fransa'yı gözleyen Osmanlı devlet adamları Fransa'nın elde ettiği gücün kaynaklarını sorgulamaya, gelişmenin kaynaklarını anlamaya yönelmişlerdi. Bu çaba bir anlamda Osmanlı kültürünün Batı'yı anlama ve onun gücüne meydan okuma, tepki gösterme sürecini yansıtıyordu. Bu doğrultuda en önemli eserlerden biri İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan *Usûl'ül-hikem fî Nizâmü'l-ümem* adlı eserdir. İbrahim Müteferrika, "Osmanlı gerilerken Batı neden

[18] Orhan Şaik Gökay, "Kâtip Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, 39; Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 172.
[19] Ayrıntılı bilgi için bkz.Meral Tüfekçi, *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa(Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 2016)
[20] Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 173.
[21] Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 172.
[22] Yirmisekiz Çelebi Mehmed, *Paris'te Bir Osmanlı Seferi*", Haz. Şevket Rado, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 94-95.

gelişti?" sorusuna "Batı'nın düşünüş, yaşayış ve algılayış tarzında meydana gelen değişiklikler olduğu" açıklamasıyla cevap vermişti. Avrupalılar bilim ve gelişme için önce araştırmalar yapmışlar sonra da kendi aralarında tartışmışlardı. Müteferrika'ya göre Osmanlı'nın gelişmesi teknik aletlerin ve yöntemlerin öğrenilmesine bağlıydı. O, coğrafya, felsefe ve astronomiye önem verilmesini ifade ediyor, deniz ve karaları gösteren haritaların çizilmesinin bir devletin varlığı için ne kadar vaz geçilmez olduğunu dile getiriyordu. Ayrıca ona göre Hristiyan şehirleri incelenmeli ve bu şehirlerin haritaları çizilmeliydi. İslam dünyası önce kendini, sonra dünyayı tanımalıydı. Bunun için de Batılıları yakından takip etmeli, onların yaşam tarzlarını, gelenek-görenek ve buluşları öğrenmeliydi. Batıdaki gelişmeler öğrenilince, onların üstün tarafları alınmalı, onlar gibi olmak için de top, tüfek ve cephaneleri geliştirerek ordu yeniden düzenlenmeliydi.[23] Bu tarz eserlerin dışında Batı'yı anlamaya yönelik çabaların bir sonucu olarak çeşitli ülkelere gönderilen sefirlerin kaleme aldığı sefaretnameler önemli bir gözlem aracı haline geldi. Örneğin Mustafa Rasih Efendi'nin *Rusya Sefaretnamesi* Rusya'daki gelişmeleri takip etmek için önemli bir kaynak durumundaydı.[24]

Düşünürlerin Batı'nın gelişimini anlama ve gelişme sürecinin dinamiklerini ortaya koyma çabası devlet adamları tarafından tam anlamıyla algılanmış görünmemektedir. Çünkü Mehmet Çelebi'nin Fransa'dan dönüşü, sunduğu rapor ve gözlemleri Osmanlı saray çevresinde teknolojiye yönelen bir bilimsel gelişmenin ortaya çıkmasına değil, tam tersine Fransız yaşam tarzının taklit edilmesine yol açtı. Fransız bahçeleri, dekorasyonu, mobilyaları kısa sürede moda haline geldi. Saray mahrem bir alan olarak görülmesine rağmen Batı'ya açılma düşüncesinin ortaya çıkardığı kabuller Felemenk ressam Von Mour'un saraya girmesine izin verdi. Von Mour, sultanın, sadrazamın ve diğer devlet adamlarının portelerini yaptı. Batı'ya açılma, Batı tarzı eğlenceler ve özellikle Louvre sarayının bahçesinin bir benzeri olarak tasarlanan Kâğıthane'deki bahçenin ortaya çıkardığı etki toplumda bir çatışma ruhunu da harekete geçirdi. Görsel anlamdaki değişimler Batılı olana tepki gösterilmesi sonucunu doğurdu. Ancak Lale Devri ile Batı uygarlığının, kişinin refahına yönelik ortaya çıkardığı değerler bütünü Osmanlı idareci sınıfının yaşam tarzı içerisinde yer almaya başladı. Batılı yaşayış biçimini bir üst kesimin imtiyaz alanı ve aynı zamanda mahalli kültürün yok edilmesine yönelik bir tavır olarak algılayan İstanbul'un alt ve orta sınıfları tanıştıkları bu yeni değerlere tepki gösterdi.[25] Sonuçta Lale Devri olarak da bilinen kısa süreli modernleşme çalışmaları 1730'da Patrona Halil İsyanı ile son buldu.[26]

Askeri yenilgilerin giderek artması Osmanlı devlet adamlarını daha somut önlemler almaya yöneltti. Bu noktada yine Fransa'dan destek alınma yoluna gidildi. Müslüman olduktan sonra

---

[23] Sabev Orlin, "Kâtip Çelebi Ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayını 2015), 167-168; Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 176-178.
[24] Ölmez, "Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi", 174.
[25] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 10-11.
[26] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 66.

Osmanlı hizmetine Humbaracı Ahmet Paşa adıyla giren Comte de Bonneval'in açtığı *Hendeshane* Batı'nın teknik bilgisini modernleşmeye ilk ihtiyaç duyduğu düşünülen Osmanlı kara ordusuna aktarmanın aracı olarak ortaya çıktı. Zaman içerisinde farklı ülkelerin de siyasal güç olarak ortaya çıkmaları oralarda ortaya çıkan gelişmelerin takip edilmesi ihtiyacını doğurmuştu. Çelebi Mehmet Efendi ile başlayan Batı'nın incelenmesi düşüncesi 1792 yılına gelindiğinde kalıcı elçiliklerin kurulmasıyla sonuçlanmıştı. Elçiler ilk başlarda Batı'nın gelişimini, siyasi düzenini idrak edememişler ise de daha sonraları Batı'nın gelişimini kavrayarak modernleşme sürecinin dinamiği haline gelmişlerdir.[27]

3. Batı Üstünlüğüne Tepki: Daha Fazla Modernleşme

Batı'nın üstünlüğünün kabul edilmesi Osmanlı devlet adamlarını farklı seçimlere yöneltmişti. Kurumlarda yenilik yapılması kaçınılmaz bir ihtiyaçtı, ancak bu yeniliğin nasıl yapılacağı Osmanlı düşünürlerinin kendi aralarında çatışmaya girmelerine yol açmıştı. Bu çatışmanın en belirgin şekli III. Selim'in tahta çıktıktan sonra topladığı meşveret heyetinin tartışmalarında kendini göstermektedir. Modernleşmenin kökten, tamamen Batı kurumlarının kabulü şeklinde mi olacağı, yoksa iyileştirmelere mi gidileceği Osmanlı modernleşmesinin karşılaştığı temel sorun durumundaydı. Meşveret heyeti üyelerinin görüşleri Osmanlı toplumunun Batı'nın meydan okumasına karşı gösterilen tepkileri yansıtması açısından önemlidir. Birinci grup olduğu gibi Batı kurumlarının alınmasını savunanlardan, ikinci grup eski kurumların devam etmesi ama yenilikler yapılmasını ileri sürenlerden, üçüncü grup da hem Batılılaşmaya hem de kısmi de olsa yenileşmeye karşı çıkanlardan oluşuyordu.[28] Arnold Toynbee, üst kültürle çatışma içerisine giren toplumlarda bu üç tepkinin de ortaya çıkacağını belirtmektedir ki Osmanlı modernleşmesi Toynbee'nin kuramını doğrular nitelikte bir gelişme göstermiştir.

Osmanlı modernleşme sürecinin III. Selim ile başlayan yeni dönemde daha fazla Batılılaşmanın yaşandığını tespit etmek mümkündür. Yeni Batılılaşma döneminin adı *Nizam-ı Cedid* idi. Nizam-ı Cedid tanımlaması rastgele yapılmış değildi. Eski düzen Nizam-ı Alem olarak tanımlanıyordu. Nizam-ı Cedid ise artık eski düzenin tamamen kaldırılacağının terminolojik ifadesiydi. Osmanlı kurumları, kültürü ve toplumu üzerinde köklü bir değişiklik oluşturmayı

[27] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 80-86.
[28] Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 31-44; Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 779-780.

amaçlayan hareketti. Bu şekliyle Nizam-ı Cedid, Batı'nın gücüne, meydan okumasına, düşmanın silahı ile silahlanmak anlayışı ile verilen bir karşılığı da yansıtıyordu.[29]

Nizam-ı Cedid, Batı'ya karşı bir tepki hareketiydi. Hareketin oluşumu ise tamamen III. Selim'in iradesine ve isteklerine bağlıydı. Sultan III. Selim'in, İshak Bey'i Fransa'ya göndererek Fransa kralından reformlar için kendisine tavsiyede bulunmasını istemesi Batı merkezli modernleşme sürecine duyduğu inancı göstermektedir.[30] III. Selim yapacağı reformların köklü olabilmesi için ayrıca Ebubekir Ratıp Efendi'yi de Avrupa'ya göndermişti. Ratıp Efendi de Batı'nın askerlik, toplum ve siyaset sistemin inceleyip bir rapor hazırlamıştı.[31] Ayrıca devlet adamlarının da önerileri alınmak istemiş, istek ve önerileri kendisine layiha ile sunulmasını istemişti. Bu istek üzerine Tatarcık Abdullah Efendi de bir layiha hazırlamıştı. Onun layihası askeri, ilmi ve mali-idari konuları kapsıyordu. O, ordunun nasıl ve niçin bozulduğu, ıslahı için nelerin yapılması gerektiğini belirterek, Avrupa savaş tekniğinin alınmasını öne sürmüştü. Ayrıca o, yabancı eserlerin tercüme edilmesi ve Batı'nın ileride olduğu hususlar olan mühendislik, topçuluk ve haritacılık konularına önem verilmesini istemişti. Ona göre ilmiyenin ıslahı, eğitim ve adalet sistemindeki aksayan yönlerin düzeltilmesi ile maliyenin ıslahı önemli hususlardı. Bununla birlikte Abdullah Efendi, devlet harcamalarının azaltılması gelirlerin artırılmasını belirtmekte ve halkın iyi idare edilmesi, zulmün önüne geçilmesi için yüksek mevkideki yöneticilerin maddi ve manevi sıkıntılarının giderilmesi gerektiğini ifade ediyordu. Onun devlet için belki de en önemli olarak gördüğü durum; iyi eğitilmiş disiplinli kara ve deniz askeri ile Avrupa'nın savaş tekniğinin benimsenmesiydi.[32]

Son dönem Osmanlı ulemasından ve nizamiye mahkemesi başkanlarından olan Gümülcineli Ahmed Asım Efendi ise reformları onaylamakla birlikte Fransa'da ortaya çıkan cumhuriyet ve laiklik anlayışlarını şiddetle reddediyordu. Rusya, Batı'dan aldığı bilim ve teknik ile dünya gücü haline geldiğine göre; Osmanlı Devleti'nin de benzer bir yoldan gitmesi, bilim ve tekniği alması mubahtı, ancak Fransız taraftarlığı yapmak hak yoldan sapma anlamına gelen bir ahmaklıktan başka bir şey değildi. Onların savunduğu cumhuriyet, bir mide gürültüsü gibiydi ve ilkeleri için dinin terk edilerek zengin ile yoksulun eşit kılınmaya çalışılmasından ibaretti.[33] Asım Efendi, Fransız Devrimine bağlı olarak kendisini gösteren laiklik ve meşrutiyet ilkelerinin ortaya çıkardığı meydan

---

[29] Mehmet Beşirli, "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar(1789-1908)", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 2/5, (1999): 141-142; Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 91-108.
[30] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 84.
[31] Uğur Ünal, "İdari ve Sosyal Alanlarda Nizam-ı Cedid Çabaları*", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Dergisi*, /14, (2003); 276.
[32] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 93-94; Ünal, "Nizam-ı Cedid Çabaları", 277; Mehmet İpşirli, "Tatarcık Abdullah Efendi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt:1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar,1988), 99-100.
[33] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 102-103; Gümülcineli Ahmed Asım Efendi, sakallarının seyrek olması nedeniyle Köse Asım Efendi olarak da anılırdı. Asım Efendi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Nihat Engin, "Ahmet Asım Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 44-45.

okumaya tepki göstererek "meydan okuma ve tepki" sürecini somut olarak yansıtmıştı. Onun düşünceleri bir karşıtlığı ve değişime tepkiyi yansıtıyordu ki, bu tepki kısa sürede bir ayaklanma olarak kendisini gösterdi. Osmanlı kültürünün tepkisi ve geçimleri tehlikeye giren yeniçeriler başta olmak üzere ulema ve bazı devlet adamları Kabakçı Mustafa isyanına katılarak modernleşme sürecinin karşı hareketini başlattılar.[34]

Modernleşme tarihinin en önemli tepki hareketlerinden biri III. Selim'in yerine tahta çıkan IV. Mustafa'nın ilk iktidar günlerinde yaşandı. III. Selim döneminde yapılan bütün yenileşme süreci bir tepki ile karşılaşmıştı. Tepki, bütün yeniliklerin reddedilmesi ile kendisini gösterdi. Tahta çıkmasından hemen sonra isyancılar *Şer'i Hüccet* adıyla anılan sözleşmeyi IV. Mustafa'ya imzalattılar. Sözleşmede *Nizam-ı Cedit* ve *İrad-ı Cedid* kâfirleri taklit eden uygulamalar olarak ifade edilerek, bir daha yenilik yapılmayacağına dair IV. Mustafa'dan söz alındı. Sultan'ın dinin "bilinenin uygulanması, istenmeyenin önlenmesi" kuralına dayanacağı, bunun güvencesinin ise Yeniçeri Ocağı olacağı belirtiliyordu. Bidat şeklinde dini bozmaya yönelik hareketler olursa, halk iradesine aykırı, kanunsuz işlemler ortaya çıkarsa, bunları önlemek yeniçerilerin sorumluluğuna bırakılıyordu. Şeri Hüccet'te yer alan maddeye göre; yenileşme yapılması halinde Sultan'ı tahttan indirme hakkı ortaya çıkıyordu.[35] Sultan ile ulema arasında imzalanan bu sözleşme Batılılaşmaya karşı gösterilen tepkiyi ve reddiyeciliği somut bir belge haline getiriyordu. Bu belge devlet içerisinde belirli grupların Batılılaşma çabası içerisine girerken belirli grupların da bu çabaya karşı çıkarak bir çatışma ortamının oluşmasına zemin hazırladıklarını, Toynbee'nin ifadesiyle modernleşmenin hem bir etki-tepki hem de bir meydan okuma süreci içerisinde gerçekleştiğini somutlaştırmaktadır.

4. Meydan Okuma ve Çatışan Fikirler: Osmanlıcık-İslamcılık-Türkçülük-Batıcılık

Osmanlı Devleti'nde Batı modernitesinin üstünlüğünün kabul edilmesi ve onu yakalamak için reformların yapılması gerektiğini anlayan ve bu yönde daha kararlı hareket ederek çatışma ortamını sürdüren isim Sultan II. Mahmud oldu. II. Mahmud ile başlayan modernleşme çalışmaları kesintiye uğramadan daha hızlı bir şekilde devam ederek çatışma ortamının daha büyük kesimlere de yayılmasının önündeki çeşitli engeller kaldırıldı. II. Mahmud, Türk anayasacılığının başlangıcı kabul edilen hatta 1215 İngiliz Magna Cartasına benzetilen *Sened-i İttifak*'ı imzaladı.[36]

---

34 Akyıldız, *Bürokrasisi ve Modernleşme*, 83-84; Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008):176-177; Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 80-86.

35 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 134-135.

36 Sina Akşin, "Sened-i İttifak İle Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Tarih araştırmaları Dergisi*, Cilt:16/27, (1992), 115-123.

Reformların önünü açacak olan Yeniçeri Ocağı ulema ve esnafın desteği ile kaldırılmış, bu olay önemine binaen Vaka-i Hayriye olarak tanımlanmıştı. Yeniçerilerin yerine *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* adında yeni bir ordu Yeniçeri flamalarında yer alan hayvan resimleri yerine yeni ordunun bayrağında ay-yıldız motifi benimsendi. Ordu ve bürokratlar için de modern üniformalar ile birlikte, sarık yerine fes giymek zorunlu hale getirildi. Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra Yeniçerilerin bağlı olduğu Bektaşi tarikatı da yasaklandı. Yeni ordu tamamen modern tarzda yapılandırılarak, Bektaşilikle olan ilişkisi kesildi. Böylece subaylar, aldıkları modern eğitim ve görünümleriyle, laik ilerlemenin öncüleri oldular. Yapılan bu düzenlemelerle ulemanın ve şeyhülislâmın ordu üzerindeki etkisi kısıtlandı.[37]

19. yüzyılın ilk yarısında Batı'da görevli bulunan Osmanlı elçileri, Batı'nın yeni bir özelliğini keşfetmişlerdi. Bu da sosyo-ekonomik anlamda merkezi devlet yapısının kuvvetlendirilmesi gerektiğini savunan ve Alman merkantalizmi olarak adlandırılan *kameralizm*di. Milli devlet kurmak isteyen hükümdarlar tebaasının mülkiyet haklarını teminat altına alınmasının zorunluluğunu ve eğitimi halka yaymanın kendilerine fayda getireceğini anlamışlardı. Osmanlı Tanzimatı da bu düşüncenin ürünüydü. Bu düşünce Osmanlı Devleti'ne Avusturya Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat'ın mimarı Londra Büyükelçisi Mustafa Reşid Paşa öncülüğü ile girmişti. Kameralizmin bu devlet adamlarına en cazip gelen tarafı da güçlü ve devlet ile barışık bir orta sınıfın sistem içerisinde var olmasıydı. Bu saikle düşünen devlet adamları Osmanlı Devleti gibi milli çapta idari, hukuksal ve iktisadi yönlerden dağınık bir ülkeyi birleştirmek ve devlet içinde yer alan kültürel farklılıkları tek bir potada eriterek bir Osmanlılık şuuru ortaya çıkartmaktı.[38]

Bunu destekleyen diğer bir durum ise Islahat Fermanı'ydı. Osmanlı tebaası arasında yer alan gayrimüslimler ile *millet-i hâkime* olan Müslümanlar arasında fark gözetilmeksizin Osmanlı vatandaşlığı kurmaya çalışılıyordu. Tanzimat döneminde Osmanlı devlet adamlarının yaptığı Osmanlı vatandaşlığı tanımı modern vatandaşlık anlamında bütün tebaaya eşit yasal statü verilmesinin, toplumsal bütünlüğün sağlanması için düşündükleri ilkelerin en önemlilerindendi.[39] Islahat Fermanı ve yapılan reformlara tepki kısa sürede kendisini gösterdi. Modernleşme meydan okumasına yönelik tepkinin adı *1859 Kuleli Vakası* oldu. *Şeriatı Tutma Cemiyeti* ya da *Fedailer Cemiyeti* şeklinde de adlandırılan oluşum içinde bulunan kişilerin tutuklanarak Kuleli'de yargılanmaları nedeniyle *Kuleli Vakası* olarak adlandırılan bu olaydaki temel amaç ordu içerisinde yer alan bir grup

---

[37] Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye,* Çev. Sedat Cem Karadeli, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 46.
[38] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 11-12, 82-83.
[39] Kemal H. Karpat, *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, (İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları), 2006), 181.

askerin Abdülmecid'i tahtan indirerek Abdülaziz'i tahta çıkarma çabasıydı. Bu değişiklikle Tanzimat dönemi ve reformları ortadan kaldırılmış olacaktı.[40]

Darbe girişiminin ortaya çıkarılması reform sürecini hızlandırmıştı. Öyle ki Mustafa Reşid Paşa ve onu izleyen Ali Paşa, Fuad Paşa gibi Tanzimatçı paşalar, Batı'nın askeri ve idari yapısını Osmanlı Devleti'ne aktarmak için büyük bir çaba içerisine girmişlerdi. Ayrıca Lale Devri ile kısa süreli olan Batı yaşam biçimi ikinci defa ve bir daha kesintiye uğramayacak şekilde devlete içerisinde yer bulacaktı. Giyim, ev eşyası, paranın kullanışı, evlerin sitili, insanlar arası ilişkiler Avrupai olmuştu.[41] Özellikle bu dönemde kadınların da toplumsal alanda yer almaya başlaması, kadının özgürleşmesi modernleşme ideolojisi açısından önemli gelişme olarak kendisini gösteriyordu. Batılı yaşam biçimi sadece modada, günlük yaşamda, tüketim kalıplarındaki farklılaşmada, yabancı dil öğrenmede veya piyano çalmada değil, düşünsel anlamdaki ürünlerde, yani yazın dünyasına da kendini göstermişti.[42]

Tanzimat döneminde başlayan fikri modernleşme düşüncesi bu dönemin devlet adamlarını derinden etkilemişti. Batı'dan ithal edilen fikirlerin taşıyıcıları veya ilk temsilcileri devlet görevlisi aydın bürokratlardı, dolayısıyla aktarılan bütün fikirler bir bakıma devletin kontrolünden geçiyordu. Devlet adamlarının bu konumuyla birlikte Batılılaşma süreci artık geri dönülmez bir boyuta taşınmış oluyordu.[43] Çatışma bu sayede önce Osmanlı fikir dünyasına sonra da toplumuna sirayet ediyordu. Bu dönem devlet adamlarının önemlileri Mustafa Reşid, Ali ve Fuad Paşalar idi. Bu paşalar Batı uygarlığı ile medeniyeti özdeş kabul ediyorlar ve medeniyet dışı kalmamak için de Batı uygarlığına katılmak gerektiğini savunuyorlardı.[44]

Başta Namık Kemal olmak üzere, Şinasi, Ziya Paşa, Ali Suavi gibi kişilerin yer aldığı Yeni Osmanlılar adlı oluşum, devlet adamlarının Avrupa'yı kültür konusunda taklit etmesine karşı çıkıyorlardı. Batıcılığın Müslüman toplumunu temelinden sarstığını ifade ederek, Osmanlı modernleşmesinin ve demokratikleşmesinin dine ve şeriat kurallarına uygun yapılması gerektiğini savunuyorlardı.[45] Namık Kemal, İslam'ı ve onun başarılarını savunmuş ama Batı uygarlığının yaratmış olduğu başarılardan da etkilenmişti. Onun düşüncesinin temeli modern batı uygarlığını almak ve Osmanlı uygarlığına adapte etmekti. Batı uygarlığının araçlarıyla gelişmiş bir Osmanlı, Avrupa'ya karşı kuvvet dengesi oluşturacaktı. O ayrıca Osmanlı önderliğinde İslam birliği kurma

---

[40] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 272-273; Ayrıntılı bilgi için bkz. Uluğ iğdemir, *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1937).
[41] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 13.
[42] İlber Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, (İstanbul: Merkez Kitapları Yayınları, 2007), 19.
[43] Bekir Balkız, "Türk Modernleşmesi, Pozivitizm ve Sosyoloji", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, Cilt:2, (2015), 127.
[44] Niyazi Berkes, *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018), 193.
[45] Nevin Yazıcı, *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002), 100.

fikrini de ileri sürüyordu. Ona göre; Batı körü körüne taklit edilmemeli, Osmanlılar kendi kanunlarını, inançlarını ve geleneklerini terk etmemeliydi. Ayrıca Montesquieu'nün fikirlerini şeriat ilkeleriyle bağdaştırmaya çabası içindeydi. Namık Kemal'e göre Montesquieu'nün bahsettiği tabii hukuk bizzat şeriat tezahür ediyordu.[46]

Yeni Osmanlılar, ilk başlarda Tanzimatçıların, şeriatın alanını daraltan uygulamalarını yermişler, parlamentarizmi de caiz bulmamışlardı.[47] Ancak daha sonraki süreçte parlamentarizme onay vermişler, mutlakıyet yönetimini keyfi bir yönetim şekli olarak değerlendirmişlerdi. Batılılar gibi güçlü olmak için insan hakları, eşitlik, hürriyet, adalet, vatan sevgisi, meşrutiyet, meclis sistemi, anayasal sistem gibi meselelere önem verilmeliydi. Bu fikirlere Mithat Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Mütercim Rüştü Paşa gibi devlet adamları da destek veriyordu. Böylece hürriyet ve meşrutiyet fikirleri büyük-küçük memurlar, subaylar ve hatta mühendishane ve tıbbiye öğrencileri arasında da yayılmaya başlamıştı.[48] Diğer taraftan bu grup ile etkileşim içerisinde olan Cemaleddin Afgani de İslam dünyasının gelişmesi ve modernleşmesi için İslam şeriatı çerçevesinde bir parlamento ve anayasal sistemin oluşturulması gerektiğine yönelik düşünceleri ile Yeni Osmanlı hareketine destek vermişti.[49]

19. yüzyılın ikinci yarısında şekillenen fikir hayatının önemli bir ismi olan, bilim adamı, tarihçi ve hukukçu Ahmed Cevdet Paşa, Ali Paşa'nın Fransa'dan alınmasını istediği medeni hukukun karşısında İslam hukukuna bağlı kalınması gerektiğini savunarak, yeni medeni hukuk kodeksi olan Mecelle'yi hazırlamıştı. Paşa topyekûn Batılılaşmaya karşı geleneksel uygulamaların modernleştirilmesini savunuyordu.[50] Cevdet Paşa'nın bu düşüncelerine tamamen karşı çıkarak çatışma ortamını büyüten devlet adamları da mevcuttu. Saffet Paşa, Batıcılığın parça parça alınmasının mümkün olmadığını bu nedenle bir bütün olarak alınması gerektiğini ifade ediyordu.[51]

Batılılığı bir felsefe ve iktisat sistemi olarak görmeyip onu daha çok yüzeysel yönleri, adabı muaşeret usulleri ve Batı'da hâkim olan modalar açısından değerlendirenler olmuştu. Dönemin edebi eserlerinde bu durum eleştirel olarak yansımıştı.[52] Devlet adamlarının da dâhil olduğu çatışma ortamı hem düşünsel hem de düşünceyi hayata geçirme ve karşıtlığı içinde devam ediyordu.

---

[46] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 141-142; Gürsoy Akça- Himmet Hülür, "Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Doğu-Batı İmgelerini Küreselleşme Tartışmaları Bağlamında Yeniden Düşünmek", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 16, (2004), 264.
[47] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 89.
[48] Durdu Mehmet Burak, "Osmanlı Devlet'inde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(ATOM)*, 14, (2003), 292.
[49] Enamullah Ahmady, *Cemaleddin Afgani'nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Konya: Yüksek Lisans Tezi, 2012), 86.
[50] Beşirli, "Modernleşme ve Aydınlar(1789-1908)", 147.
[51] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 14.
[52] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 15.

Osmanlı fikir dünyasında ılımlı Batılılaşma taraftarları da vardı. Bunlardan biri olan Celal Nuri (İleri), Batı uygarlığının meydana getirdiği tekniği tasdik etmekle birlikte Batı'nın gerçek manada uygarlığa erişemediğini ifade ediyordu. Teknik uygarlık bir ülkeden diğerine nakil ve iktibas edilebilirdi. Fakat kültürel uygarlık nakil edilemezdi. Çünkü İslam uygarlığı Batı uygarlığından üstündü.[53] Bu dönemde II. Abdülhamid ise, neredeyse döneminden bir asır önce gerçekleşmiş Fransız Devrimi'ni yaymış olduğu hem milliyetçiliğin önüne geçmek için hem de toprakları içerinde gelişen emperyalizme önlem almak için İslam birliği düşüncesini ileri sürüyordu. II. Abdülhamid daha önce Avrupa'da beliren Pan ideolojilerine karşı böyle bir tepki vermişti. Dönemin siyasal şartları da bu tepki için oldukça önemliydi. Düşünürler arasında rağbet kazanmaya başlayan İslam birliği düşüncesinin siyasal otorite tarafından da benimsenmesi iç ve dış politikada yeni açılımlar ortaya çıkmasına yol açıyordu.[54] Ancak bu açılımlara rağmen Fransız Devrimi'nin yaydığı milliyetçilik düşünceleri Osmanlı Devleti içerisinde özellikle azınlık olarak tanımlanan unsurlar içerisinde hızla yayılmaya devam ediyordu. Milliyetçilik sadece Hristiyan toplumları etkilememiş, 1880'den başlayarak Arap milliyetçiliği de yeni söylemlerle varlığını ortaya koymuştu.[55]

Bu süreçte Türklük bilincinin şekillenmeye başladığı da görülmektedir. Süleyman Paşa, askeri okullarda Türk tarihini Orta Asya tarihinden başlatan tarih kitapları okutmaya başladı. Ahmed Vefik Paşa, Arabistan coğrafyasını temsil eden vekillerin milletvekili olmak için Türkçe bilme şartının kaldırılmasını istemelerine karşı Türkçe'nin önemini belirterek, "gelecek seçimlere kadar akılları varsa Türkçe öğrenirler" şeklinde cevap vererek tepki gösterdi.[56] 1894 yılından itibaren *İkdam* gazetesinde Şemseddin Sami, Veled Çelebi, Bursalı Tahir gibi kişiler Türklük üzerine makaleler yazdılar. 1883 yılında Kırım Türkü Gaspıralı İsmail Bey'in çıkartmış olduğu *Tercüman* gazetesi bu akıma yeni bir boyut kazandırdı. Rusya Müslümanlarının ve Türklerin birleşmesi fikrini "dilde, fikirde, işte birlik" sloganı ile ilan ediyordu.[57] İsmail Gaspıralı'nın söylemlerine Tatar aydınların destek vermesiyle Pantürkist fikirler önce Osmanlı Devleti sınırları dışında yayılmaya başladı. Osmanlı toprakları dışındaki Türklerle işbirliğine geçilmesi düşünceleri Akçuraoğlu Yusuf, Ağaoğlu Ahmet ve Hüseyinzade Ali gibi düşünürlerin etkisiyle Türkiye'deki Türkler arasında da yayılmaya başladı. 1908'de İstanbul'da kültürel Türkçülüğü savunan Türk Derneği kuruldu. Üyeleri arasında, tanınmış Türkçüler olduğu gibi, Osmanlı gayrimüslimleri ve Şarkiyatçılar da vardı. 1911'de Türk Derneği, dernek ile aynı adı taşıyan aylık bir dergi çıkarmaya başladı. Aylık çıkan *Türk Derneği*

---

[53] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 34.
[54] Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 93.
[55] Arap milliyetçiliğinin 19. yüzyılda gelişen yönleri için bkz. Zekeriya Kurşun, *Yol Ayırımında Türk Arap İlişkileri*, (İstanbul: İrfan Yayınları, 1992)
[56] Ortaylı, *Batılılaşma Yolunda*, 49.
[57] Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, Çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: E Yayınları, 2012), 444; Mardin, *Türk Modernleşmesi*, 95-96.

dergisinin kapanmasının hemen ardından *Türk Yurdu* adlı yeni bir dergi daha çıkartıldı. Derneğe 1912'de Türkçü akımın önde gelen teorisyenlerinden biri haline gelmekte olan, Ziya Gökalp de katıldı.[58] Gökalp çalışmalarıyla Osmanlı milletini Türk milleti şekline dönüştürmeyi hedefledi.[59] Gökalp Türk milletinin gelişimini *Türkleşmek* ve *İslamlaşmak* ile *muasırlaşmak* şeklinde üçlü tasnife tabi tutmuş ve bunların medeniyet-hars çerçevesi içinde birbirini tamamlayan unsurlar olduğunu belirtmişti.[60] Bu gelişmelere rağmen Pantürkizm Genç Türkler arasında pek az destek buldu. 1908 İhtilali ile siyasal alanda güç kazanan Genç Türkler, Türkçülükten çok Osmanlılık fikrine bağlıydı kaldılar.[61]

Batı modernitesinin meydan okuması Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu cevaplarla tepkiye dönüşmüştü. Tepkinin oluşturduğu çatışma ortamında Batı kökenli felsefi akımlar da kendisini göstermişti. Tüm bunlar çatışma ortamını artık Batı yönlü bir medeniyetin ortaya çıkmasına yönelik adımların güçlü habercileri olarak görünüyordu. Bunların başında Pozitivizm geliyordu. August Comte'nın kurucusu olduğu bu düşünce, insan için bilgide önemli olanın yalnızca olguları araştırmak olduğunu öne sürmektedir. Osmanlı Devleti'nde Şinasi, Münif Paşa ve Ali Suavi pozitivizmi savunan isimler olarak kabul edilebilir. Şinasi, Batı medeniyetinin gelişmesinde akıl ve yasayı önemli görmüştür. Ona göre uygarlık da aklın öne çıkartılmasıydı. O hem Batı'nın zihni gelişimi ile birlikte kurumlarını ve uygarlık başarılarını övüyor hem de dinsel değerlerine bağlılık gösteriyordu. Şinasi'de görülen bu ikilik, Batı'nın meydan okuyuşuna verdiği tepki ile geleneklere bağlılığın vermiş olduğu çatışmadan başka bir şey değildi. Münif Paşa, Şinasi'ye göre daha netti. Çünkü o evrimci ve ilerlemeci bir medeniyet anlayışına sahipti. Ali Suavi ise Batı'nın modernleşmesinin önünü açan skolastik düşünceye vurgu yaparcasına ilk defa açık bir biçimde lâiklikten söz ediyordu. Ona göre dünyanın kendine özgü yönetim yasaları bulunuyordu. Dolayısıyla dünya, dinî yasalarla yönetilemezdi. Din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiğini vurgulayan Suavi "ilm-i siyasetin esası şeriat ve edebiyat değil, coğrafya, iktisat ve ahlâk" olduğunu söylüyordu.[62]

Pozitivizmin diğer savunucuları Beşir Fuad, Ahmed Rıza, Rıza Tevfik, Salih Zeki, Hüseyin Cahit, Ahmed Şuayb ve Ziya Gökalp'tı. Genç Osmanlılar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ise bu fikri Osmanlı toplumuna uygulanabilir kısmını oluşturuyordu. Başlıca yayın organları *ise Servet-i Fünûn, Ulûm-i İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası* ve *İçtimâiyât Mecmuası* idi. Bu dergiler ciddi ve devamlı olarak Herbert Spencer ve Schaeffl, René Worms'un biyolojik sosyoloji fikirlerini savunmuşlardı. Bu

58 Shaw - Kural Shaw, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, 346; Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 348.
59 Meltem Zorlu, *Türkçülük Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeoloğu Ziya Gökalp*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Çorum: Yüksek Lisans Tezi,2018), 26.
60 Zorlu, *Türkçülük Temelinde Cumhuriyet,* 73.
61 Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 346.
62 Balkız, "Türk Modernleşmesi", 128-129.

yıllarda, Spencer'in evrimciliği Osmanlı düşün hayatında etkili olmuştu.[63] Pozitivist düşünce ortamı Osmanlı Devleti'nde materyalist düşünceyi de beraberinde getirmişti. Materyalist düşünceyi Baha Tevfik ve Abdullah Cevdet temsil ediyordu. Gelişmiş Batı'nın dinamiğinin biyolojik evrimde yattığını Osmanlı Devleti'nin Batı seviyesine çıkması için biyolojik evrimi gerçekleştirmesini gerektiğini düşünüyorlardı.

Abdullah Cevdet, İslam dünyasının emperyalizmden kurtuluşunun Batı'nın bilim ve teknikte ilerlemesine bağlı olduğu fikrini savunan Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'tan da etkilenmiş, İslâm ulemasıyla, biyolojik materyalist düşünürlerin fikirlerini karşılaştırmak ve eşleştirmek yoluyla, Müslümanlara İslâm'ın bizzat biyolojik materyalizm olduğunu ispata gayret etmişti.[64] Batı'nın bütün değerlerinin alınmasını savunan Saffet Paşa gibi düşünürler de eksik değildi. Bunlara göre Batılılaşma bir tercih meselesi değil, bir beka meselesiydi. Ahmet Muhtar "ya Garplılaşırız ya mahvoluruz" derken bu görüşün en tutarlı savunucusu olan Abdullah Cevdet'e göre ise medeniyet tekti ve o da Avrupa medeniyetiydi. Bu gül ile dikenini birlikte almakla aynı şeydi, ikisi ayrılamazdı. İktibas etmek anlamsız, kopya etmek sathi ve tehlikeli idi. Tek cevap, Avrupa uygarlığının tamamen kabulü, Türkiye'nin uygar Avrupa'nın bir parçası haline getirilmesiydi.[65] Gustave Le Bon'un *melezleşme teorisinden* etkilenen Abdullah Cevdet, tam manasıyla Batılılaşmak için Türk toplumun üstün bir ırkla karışmasını ileri sürüyordu.[66]

Abdullah Cevdet'in materyalist Batıcılık düşüncesine tepki Şehbenderzade Ahmet Hilmi, İsmail Ferit, Sait Halim Paşa, Mehmet Akif, Mehmet Şemsettin, Şeyh Musa Kazım, Mustafa Sabri, Milaslı İsmail Hakkı, Manastırlı İsmail Hakkı ve Hamdi Yazır gibi kişilerden geldi. Bu düşünürlerin desteklediği tinselcilik yani materyalizme karşı gelişen spiritüalizm, materyalizme tepki olarak Osmanlı coğrafyasında kabul gördü.[67] Bu cephenin fikirleri *Sırat-ı Müstakim*'de (Sebilürreşad) yayımlandı. Sonra da bu dergiye *Beyânü'l-Hak, Mahfel, Livâ-ı İslâm, Mekâtip* ve *Medâris* gibi dergiler de dâhil oldu. Afgâni ve Abduh da Spiritualizm fikrini savundular. Kendi içinde ikiye ayrılan bu cepheyi oluşturan İslâmcılardan Sait Halim Paşa, Mehmet Akif, Ahmet Naim, M. Şemsettin, Ferit, M. Hamdi ve İzmirli İsmail Hakkı diğerlerinden farklıydı. Zira bu kişiler en az bir Batı dilini bilip, Batı kültürü almış, modernist fikirli olup diğerleri ise muhafazakâr ve daha çok tek taraflı bilgiye sahiptiler. Bu cepheye göre İslâm'ın ilerlemeyi engelleyici bir unsur bulunmuyordu. Bir taraftan dini,

---

[63] Levent Bayraktar, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Felsefe*, (Ankara: Aktif Düşünce Yayınları, 2016), 26-28.
[64] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat,1981), 151.
[65] Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 234-235.
[66] Hanioğlu, *Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, 165-166.
[67] Neşet Toku, *Türkiye'de Anti Materyalist Felsefe (spiritüalizm), İlk Temsilciler,* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 14.

esas kök ve kaynaklarına dönerek izah ederken, diğer taraftan da Avrupa'daki felsefi ve bilimsel gelişmeleri takip ediyorlardı.[68]

Pozitivizmle başlayan düşünce akımları materyalizm ve spiritüalizm ile devam etmişti. Bu akımların etrafında bir araya gelen kişiler yazdıkları eserlerle hem toplumu etkilemişler hem de Cumhuriyetin oluşmasının fikri ve zihni sürecini "çatışma" içerisinde hazırlamışlardı.

5. Meydan Okuma ve Yeni Tepki: Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurulması

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılması iki yüz yıl devam eden açık ve kapalı çatışmanın son halkasını oluşturuyordu. Çatışma belirgin olarak Batılıların üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Yenilgiye uğrayan taraf yani Türkiye bir ganimet sahası haline getirilmişti. İşgallerin başlamasıyla birlikte Doğu ve Batı çatışmasında yeni dönem ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Milli Mücadele hareketi Batı üstünlüğüne, Batı'nın meydan okumasına tepki olarak şekillendi ve gelişti. Mücadelenin yönü ve amacı Mustafa Kemal Paşa tarafından "halk egemenliği" şeklinde defaten çeşitli yerlerde ifade edildi. Ancak hilafet ve saltanat makamlarını temsil eden İstanbul hükümeti ise yeni bir oluşuma şiddetle karşı çıkıyor, bu doğrultuda Milli Mücadele karşıtı isyanlara destek veriyordu.

Geleneksel olana bağlılık, Batı işgallerine ve Batı'nın karşı ortaya çıkan tepkisel hareketlerin tehdit olarak görülmesi, sonuçta da Batı'ya meydan okumanın kendisinin yine meydan okuma ve tepki ile karşılaşmasına yol açıyordu. Özellikle işgalcilerin yönlendirmesiyle dine aykırı hareketlerde bulunulduğuna dair propaganda yapılması kısa sürede içinde iç dinamikler arasında meydan okuma sürecini ortaya çıkardı. Bu süreç gerçekte kendi içerisinde çelişkiliydi. Batılılaşmayı tehdit olarak gören ve Batılılaşma sürecine kültürel ve siyasal olarak tepki gösteren gruplar, Batı'nın siyasal hegemonyasına karşı mücadele eden ve bu karşıtlık nedeniyle, Batılı güçlerle çatışmaya giren yeni oluşumlarla çatışma içerisine giriyordu. Ayaklanmacıların çıkış noktası, Batı karşıtlarının dine aykırı işler yapmalarıydı. Bozkır, Şeyh Eşref, Düzce, Anzavur, Zile, Yozgat, Konya, ayaklanmalarının temel saiki dinin ve hilafet makamının korunmasıydı.[69]

Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları tarafından hem isyanlar bastırılmış hem de Milli Mücadele başarı ile sonuçlandırılmıştı. Batı'nın askeri üstünlüğü ve işgallerine karşı verilen mücadele elde sonucunda edilen başarı Batı'ya karşı meydan okuyanların güçlü bir şekilde siyasal alana hâkim olmaları sonucunu doğurdu. Elde edilen başarıdan sonra milli varlık ve kimliğin nasıl

[68] Bayram Ali Çetinkaya, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6/2, (2002), 83-84.
[69] Salih Tunç, *Milli Mücadele (1919 - 1923)'de İç İsyanlar,* İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 1992), 20-56.

şekilleneceği konusu gündeme gelen önemli konu oldu. Batı'nın elde ettiği siyasal güce ve toplumsal refaha ulaşmanın yolu ne olacaktı? Batı'ya meydan okumanın siyasal ve askeri lideri Mustafa Kemal Paşa, bu soruya "Batılı kurumların benimsenmesiyle gerçekleşebileceği" cevabını veriyordu. Aslında aynı soruya benzer cevap Osmanlı aydınları tarafından da verilmiş, ama Batı'nın gücünü elde etme konusundaki kararlılık ve takip edilecek yol konusunda hem fikir olunamamıştı. Savaş sonrasındaki yeni şartlarda gidilecek yol konusunda özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın kararı net ve kesindi. Artık ıslahatlar değil köklü reformlar yapılacaktı.

1920 yılında Millet Meclisi'nin açılmasıyla reformların zemini hazırlandı. Batılı güçlerin İstanbul'daki Meclis-i Mebusan'ı işgal ederek milletvekillerini tutuklanması Anadolu'da gelişen Batı karşıtı muhaliflere yasal bir dayanak sağladı. 20 Ocak 1921 yılında kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ile de Milli Mücadele hareketi kendi meşruiyetini anayasal bir zeminde gerçekleştirmiş oldu. Mustafa Kemal Paşa tasavvur ettiği inkılapları hayata geçirmek için önünde en büyük engel olarak saltanatı görüyordu. Bu nedenle de hilafet makamını saltanattan ayırarak bu makamı Büyük Millet Meclisi'ne bağladı. Osmanlı hanedanı içerisinde fikirlerinin uyuşabileceğini düşündüğü Şehzade Abdülmecid Efendi'nin halife olarak seçilmesini sağladı. 1 Kasım 1922 tarihinde de saltanat makamı kaldırılarak, reformların kalıcılığının önün açıldı.

Reformlar kendi içerisinde etki ve tepki mekanizmasın da harekete geçirdi. Geleneksel yapıya bağlı olan düşünürler saltanatın kaldırılmasına tepki gösterdiler. Bunlar, *Tanin*'den Hüseyin Cahit Bey, *Tevhid-i Efkâr*'dan Velid Bey Ebuzziya ve *İkdam*'dan Hamit Cevdet Bey gibi isimler "hilafetin dünyevî iktidardan tamamen yoksun olarak var olamayacağını" savunuyorlardı.[70] İslâm dünyasından Mısır ve Hint uleması ruhanî halifelik anlayışına karşı saltanatsız hilafetin İslamlıkta görülmemiş bir bid'at olduğunu ileri sürdüler.[71] Ayrıca El-Ezher Şeyhi *Türk hükümetinin kâfir olduğununa* dair fetva yayınlıyordu.[72] Eski Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi de devletin "dinden çıkma suçunu işlediğini" ifade ediyordu.[73]

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1920 yılında iki yıl süre ile toplanmıştı. Yasal süre 1922 yılı Nisan ayında bitmişti. Ancak savaşın devam etmesi nedeniyle Meclis, TBMM'nin birinci dönemini bir yıl süreyle uzatmıştı. İkinci dönem için yeni seçimlerin yapılması için 1 Nisan 1923 tarihinde Meclis kendini fesih etti.[74]

---

[70] Arnold J. Toynbee, *1920'lerde Türkiye, Hilafetin İlgası,* Çev. Hasan Aktaş, (İstanbul: Yöneliş Yayınları 1998), 78.
[71] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 506.
[72] Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 506.
[73] Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* /23, (2010): 107; Toynbee, *Hilafetin İlgası*, 74.
[74] Onur Zeki, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bağımsız Mebuslar ve Yasama Çalışmaları (1920-1923),* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2018), 160-161.

İkinci dönem Büyük Millet Meclisi için yapılan seçimlerde büyük bir çoğunluğu Batı'nın işgaline karşı koyan ama Batı'ya karşı Batılılaşma düşüncesini savunanlar yani Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Grubu mensupları kazandılar. Seçimlerin tamamlanmasından sonra bu grup Halk Partisi'ne dönüştürüldü.[75]

İkinci dönemde birçok reforma imza atıldı. 13 Ekim 1923 tarihinde İsmet İnönü'nün meclise sunduğu önerge ile Ankara başkent yapıldı. 29 Ekim 1923 tarihinde ise yeni kurulan ülkenin yönetim şekli Cumhuriyet olarak ilan edildi. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Cumhurbaşkanı, İsmet Paşa ise Başbakan oldu.[76] Siyasal yapının değişmesine paralel olarak İstanbul'da bulunan hilafet ile Ankara'da bulunan yasal hükümet yeni bir çatışma ve karşıtlık içerisine girdi. Geleneksel yapıya bağlı olan devlet adamları İstanbul'a giderek Halifenin elini öperek bağlılık arz etmişlerdi. Kendisine gösterilen itibardan hareketle Halife Abdülmecid, bir lider gibi davranıyor, selamlıklar yapıyor, temsilci ağırlıyor, yabancı ülkelere temsilci gönderiyordu. Halifenin bu tarz uygulamalarla yönetimin içinde yer alması otorite çatışmasına yol açıyordu. Ankara, bu çatışma havasından rahatsızlık duyuyordu. Mustafa Kemal Paşa, "Halife hayat-ı dâhiliye ve bilhassa hayat-ı hariciyesiyle ecdadı padişahların mesleğini muakkip görünmektedir" ifadeleriyle Halife Abdülmecid'in tavır ve davranışlarını ve şaşalı yaşam biçimini eleştirmişti.[77]

Geleneksel olanla reformist görüş taraftarlarının çatışmasının sonlanması için hilafet makamının ilgasına dair düşünceler ortaya çıkmaya başladı. Hilafetin kaldırılmasına karar verilmesine yönelik son olay Londra'da bulunan Ağa Han ve Seyyid Emîr Ali'nin, Hindistan Müslümanları adına Başbakan İsmet Paşa'ya hilâfet kurumunun etkin bir konumda muhafaza edilmesine dair bir mektup göndermesi oldu. Mektupta hilâfet hakkındaki belirsizliğin Müslümanlar arasında ciddi rahatsızlıklar ortaya çıkarttığı belirtiliyordu. Mektup Ankara'ya ulaşmadan önce 5 Aralık 1923 tarihinde İstanbul gazetelerinde yayımlanmıştı.[78] Geçmişte Hilafet ile Müslümanlığın önemli bir bağı olduğunu ifade eden Mustafa Kemal Paşa bu olayı Hilafet vesilesiyle Türkiye Cumhuriyeti'nin iç işlerine müdahale olarak görmüştü. Halifelik yeni devletin daimi müdahaleye açık hassas noktası olarak görünüyordu. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Halifelik kurumunu kaldırmaya karar vardı.[79] Sonuçta 3 Mart 1924 tarihinde Hilafet makamı kaldırılarak, siyasal ve kültürel çatışmaya son verilmek istendi.[80]

---

75 Emin Kirman, *Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi(1946-1950)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Isparta: Yüksek Lisans Tezi, 2006), 29.
76 Necdet Aysal, "Atatürk Döneminde İç Politika", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2017), 13.
77 Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 260-262.
78 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 476; Azmi Özcan, "Hilafet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 550-551.
79 Toynbee, *Türkiye'de Hilafetin İlgası*, 78; Lewis, *Türkiye'nin Doğuşu*, 262-263.
80 Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* 513-514.

Arnold Toynbee'nin teorisine göre güçlü bir uyarlıkla karşı karşıya kalan toplumlar hem güçlü uyarlığa tepki verirken o toplumun içerisinde de farklı düşünceler birbirlerine karşı meydan okuma sürecine giriyorlardı. Türkiye Cumhuriyeti rejimi ile başlayan modernleşme sürecinde radikal sayılabilecek reformların hayata geçirilmesiyle Osmanlı dönemi ıslahatlarına benzer yüzeysel çözümlerin uygulanması düşüncesini ön plana çıkaran muhafazakâr çevrelere karşı bir meydan okuma ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa'nın bu meydan okuması Batı'ya karşı da yönelmiştir. Batı ile yapılan bir mücadele vardı ve bu mücadelede Türkiye Cumhuriyeti yeni bir kimlikle ortaya çıkıyordu. Örneğin Osmanlı Devleti döneminde kapitülasyonlar nedeniyle kontrol alına alınamayan Batılı vakıflar ve bu vakıflara bağlı oluşturulmuş sayıları binleri bulan, çoğu da kayıtsız olarak faaliyet gösteren eğitim kurumları Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile kapatılarak, okulların denetimi Milli Eğitim Bakanlığına bırakılıyordu.[81] Yeni dönemde ortaya çıkan meydan okuma Türk milleti olarak tanımlanan yeni kimliğin üst uygarlıkla bir mücadelesi olarak kabul ediliyordu. Mustafa Kemal Paşa bu meydan okumayı "çağdaş uygarlık seviyesinin üzerine çıkma" olarak tanımlıyordu.

Sonuç

Türkiye topraklarındaki modernleşmeye yönelik reformlar üç yüz yıla yakın bir süreçte devam etmektedir. Farklı dönemlere ayrılsa da bu sürecin temel amacı 18. yüzyıldan itibaren siyasal, sosyo-ekonomik yapılarıyla üstün duruma gelen Batı'ya karşı yeniden güç kazanabilmek çabasıdır. Bu süreç Arnold Toynbee'nin meydan okuma ve tepki teorisi çerçevesinde değerlendirildiğinde hem Batı'ya karşı hem de yapılan reformların kendi içerisinde tepkiler barındırdığını görmek mümkündür. Toynbee, gelişmenin etki-tepki süreciyle yaşandığını belirtmektedir. Meydan okuma aynı zamanda bir güç mücadelesini ortaya çıkarmaktadır ki bu mücadelede güçlü olanlar üstün konuma gelerek varlıklarını devam ettirmektedir. Bu açıdan toplumlar ve kültürler varlığını yenileyen, geliştiren bir organizma gibi sürekli olarak yenilenerek var olmaya devam etmektedir. Bu yenilenmeyi sağlayan araç ise tarihsel süreçte toplumları çevreleyen ve kuşatan farklı kültürlerle çatışma içerisinde girilmesi ve bu çatışmanın etki-tepki süreciyle devam etmesidir. Bu bağlamda Türk modernleşmesinin uzun süreci için şu sonuçları tespit etmek mümkündür:

Türk modernleşmesi askeri yenilgilerden sonra başlamış ve askeri alanda güç kazanmayı amaçlamıştır.

[81] Mustafa Serhan Yücel, *Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926),* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bilecik: Doktora Tezi, 2016), 24.

Osmanlı düşünürleri Batı'yı takip ederek Batı'daki gelişmelerin önemini vurgulayan eserler kaleme almışlardır. Bu bilgilerin devlet yönetiminde tam anlamıyla karşılık bulduğunu söylemek mümkün değildir.

Osmanlı modernleşmesinin ilk dönemlerinde Fransa belirgin olarak Osmanlı devlet adamları üzerinde etkin rol oynamıştır. Bunda Fransa'nın kısa sürede Avrupa'nın önemli bir gücü haline gelmesidir. Osmanlı devlet adamları bu değişimin dinamiklerini öğrenmeye çalışmışlardır.

Nizam-ı Cedit ve Tanzimat, modernleşmenin yeni boyutu olarak kendisini göstermiştir. Her ikisi de sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal köklü dönüşümleri esas almıştır. Bu nedenle de en fazla tepkiyle karşılaşan meydan okuma 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Doğal olarak tepki de aynı oradan kendisini göstermiştir. Batı'yı takip eden, Batılı kurumların Osmanlı Devleti'ne taşınmasını isteyen düşünürlerin ve devlet adamlarının sayısı artmıştır. Daha önce Batı'ya salt karşıtlık duygusu ile tepki gösterilirken Tanzimat ile başlayan süreçte modernleşmeye tepki gösterenler Batı'nın kültürel yapısı ile teknolojik üstünlüğünü ayırmaya ve teknolojik üstünlüğün kabul edilmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardır. Ortaya çıkan çatışmanın uzlaşma boyutu Batı'nın kültürel değerleri dışında kalan güçlü tarafların kabulü şeklinde kendisini göstermiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısında milliyetçilik akımlarının etkisi ile ortaya çıkan isyanlar ve büyük güçlerin saldırıları ile mücadele etmek zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin siyasal varlığı Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkmasıyla son bulma noktasına gelmiştir. Türkiye topraklarının işgali ve emperyal hâkimiyete karşı başkaldırı ve tepki Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Milli Mücadele taraftarlarından gelmiştir. Sonuçta Batı'nın emperyal baskısı ortadan kaldırılarak Türkiye Cumhuriyetinin ilanı ile Türk modernleşmesinde yeni bir sürece girilmiştir. 1923 yılında başlayan bu süreç kendi içerisinde meydan okumlar ve bu meydan okumalara karşı gösterilen tepkilerle varlığını devam ettirmektedir.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev. Sedat Cem Karadeli, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006)

Ahmady, Enamullah. *Cemaleddin Afgânî'nin Düşünce Dünyası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bilim Dalı, (Konya: Yüksek Lisans Tezi, 2012)

Akça, Gürsoy- Hülür, Himmet. "Osmanlı-Türk Düşüncesindeki Doğu-Batı İmgelerini Küreleşme Tartışmaları Bağlamında Yeniden Düşünmek", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, (2004): 259-282.

Akşin, Sina. "Sened-i İttifak İle Magna Carta'nın Karşılaştırılması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 16/27, (1992): 115-123.

Akyıldız, Ali. *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012)

Aysal, Necdet. "Atatürk Döneminde İç Politika", Ed. Temuçin Faik Ertan, *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2017)

Aysever, Kubilay. "Arnold J. Toynbee'nin Tarih Görüşü", *TUFET Felsefe Dünyası*, (1990): 55-66.

Balkız, Bekir. "Türk Modernleşmesi, Pozitivizm ve Sosyoloji" *Akdeniz Bilimler İnsanı Dergisi,* 2, (2015): 123-149.

Berkes, Niyazi. *Türk Düşününde Batı Sorunu*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018)

____________, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012)

Beşirli, Mehmet. "Osmanlı'da Modernleşme ve Aydınlar(1789-1908)", *Dini Araştırmalar,* Cilt:2/5, (1999): 131-158.

Beydilli, Kemal. "Nizam-ı Cedid", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:33, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008): 176-177.

______________,"III. Selim", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt:36, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar,2009): 425-426.

Burak, Durdu Mehmet. "Osmanlı Devleti'nde Jön Türk Hareketinin Başlaması ve Etkileri" *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 14, (2003): 291-318.

Çağman, Ergin. "III. Selim'e Sunulan Bir Islahat Raporu: Mehmet Şerif Efendi Layihası", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (1999): 217-233.

Çetinkaya, Bayram Ali. "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Cilt:6/2, (2002): 65-92.

Davison, Andrew. *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme*, Çev. Tuncay Birkan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012)

Doğan, Mehmet. "Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme", *ÇKÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:10/ 2, (2019): 149-173.

Dönmezer, Sulhi. "Türkiye Cumhuriyeti Devletine yönelik Bozguncu Hareketler ve Tehditler", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Cilt:13/38, 1(997): 382-396.

Engin, Nihat. "Ahmet Asım Efendi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 2, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989): 44-45.

Erdem, Ufuk. "İngiltere'nin Yeni Başkent Ankara'yı Kabullen(emeye)işi ve İngiliz Büyükelçilik Binasının İnşası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi*, Cilt: 6/5, (2017): 2194-2227.

Eroğlu, Haldun. "*Mustafa Kemal Atatürk'ün Düşün Dünyasının Oluşumundaki Etkenlerle İlgili Bazı Görüşler*", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, (2001): 285-298.

Goloğlu, Mahmut. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-1, Devrimler ve Tepkileri*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2004)

Gökay, Orhan Şaik. "Kâtip Çelebi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 25, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002): 36-40.

Gümüş, İnan. "Lütfi Paşa'nın Asafname'si Üzerine İktidarın Denetimi Bağlamında Söylem Çözümlemesi", K*aradeniz Araştırmaları*, Cilt: 16/62, (2019): 284-299.

Hanioğlu, M. Şükrü. "Batılılaşma", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:5, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar,1992): 152.

_________________, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981)

Ortaylı, İlber. *Batılılaşma Yolunda*, (İstanbul: Merkez Kitapları Yayınları, 2007)

İlyas, Ahmet. "Dersim Ayaklanması sırasında Yaşananlar ve Haydar Kang(k) Olayı", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt: 5/2, (2019), 261-471.

İpşirli, Mehmet. "Hasan Kâfî El-Akhisarî ve Devlet Düzenine Ait Eseri Usûlü'l-Hikem Fî Nizâmi'l-Âlem", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (1981): 239-278.

______________,"Tatarcık Abdullah Efendi", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, Cilt:1, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1988): 99-100.

Kabaklı, Enes. "Arnold J. Toynbee", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt. 41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Yayınları, 2012): 272-274.

Kara, Abdullah. *17. Yüzyıl Siyasetnâmelerinin Temel Meseleleri: Hâbnâme Üzerinde Bir Değerlendirme*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset ve Sosyal Bilimler Bilim Dalı, (Bursa: Yüksek Lisans Tezi, 2018)

Karaca, Taha Niyazi. *Tarihçi- Geçmişi Kurgulamak: Kuram- Tasarım-İnşa*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2020)

Karpat, Kemal H. *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma*, Çev. Dilek Özdemir, (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006)

Kili, Suna. *Atatürk Devrimi Bir Çağdaşlaştırma Modeli*, (Ankara, Yenigün Yayınları, 1998)

Kirman, Emin. *Çok Partili Döneme Geçiş Süreci ve Türk Siyasal Kültüründe Muhalefet Olgusunun Gelişimi(1946-1950)* , Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Isparta: Yüksek Lisans Tezi, 2006)

Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayırımında Türk Arap İlişkileri*, (İrfan Yayınları: İstanbul 1992)

Küçük, Cevdet. "Türkiye- Tarih", Atatürk ve Türk Tarihi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:41, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012): 566-574.

Lewis, Bernand. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Boğaç Babür Tuma, (Ankara: Arkadaş Yayınları, 2010)

Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi*, Der. Mümtaz'er Türköne- Tuncay Önder, (İstanbul: İletişim Yayınları 2020)

Nam, Mehmet. "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* /23, (2010): 95-118.

Orlin, Sabev. "Kâtip Çelebi Ve İbrahim Müteferrika", *Uluslararası Kâtip Çelebi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, (İzmir: İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayını 2015): 151-172.

Ölmez, Adem. "Batıyı Anlatan İlk Osmanlı Metinlerinde "Batı Bilgisi"nin Yorumlanışı", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt:6/11, (2020): 170-183.

Özcan, Azmi. "Hilafet", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:17, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998): 550-551.

Parlak, Kemalettin. *Arnold J. Toynbee ve Batı Medeniyeti Karşısında Osmanlı İmparatorluğu,* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Topluluğu Sosyo-Kültürel Yapısı Bilim Dalı, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 1993)

Shaw, Stanford J. – Shaw, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt: II, Çev. Mehmet Harmancı, (İstanbul: E Yayınları, 2012)

Şahin, Yakup. *"Çatışma Kuramları ve Kimlik Temelli Çatışmalar*" Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, Cilt:1/1, (2013): 32-55.

Nam, Mehmet. "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* /23, (2010): 95-118.

Toynbee, Arnold J. *Tarih Bilinci*, çev. Murat Belge, (İstanbul: Bateş Yayınları, 1978)

________________, *Türkiye-Bir Devletin Yeniden Doğuşu-*, Cilt: 2. Çev. Kasım Yargıcı, (Ankara: Çağdaş Matbaacılık Yayınları, 2000)

________________, "Tarih Konferansları- Professor Arnold Toynbee I Tarihinin Anatomisi Milletler Daha Büyük Cemiyetlerin Ancak Birer Parçasıdırlar: Medeniyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:1/1, (1963): 235-248.

Turan, Şerafettin. "Mustafa Kemal Atatürk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlar, 2006): 310-331.

Tunç, Salih. *Milli Mücadele (1919 - 1923)'de İç İsyanlar*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 1992)

Tüfekçi, Meral. *İcmâl-i Ahvâl-i Avrupa(Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, 2016)

Usta, Sefa – Akıncı, Abdulvahap. "Kameralizm", *Yönetim Bilimi- Tarihsel Gelişim ve Kavramsal Çerçeve,* (Sakarya: Sakarya Kitabevi Yayınları, 2016), 59-83.

Uyar, Hakkı. “Atatürk Dönemi İç Politikası (1920-1938)", *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı Yayıncılık, (Ankara: 2007)

Ünal, Uğur. “İdari ve Sosyal Alanlarda Nizam-ı Cedid Çabaları*”, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, /14, (2003): 273-289.

Yazıcı, Nevin. *Osmanlılık Fikri ve Genç Osmanlılar Cemiyeti*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002)

Yıldız, Hakkı Dursun. “Atatürk ve Türk Tarihi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt:31, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006): 333-335.

Yirmisekiz Çelebi Mehmed. *Paris'te Bir Osmanlı Seferi*, Haz. Şevket Rado, (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2018)

Yücel, Mustafa Serhan. *Türkiye'de Yabancı Okullar ve Azınlık Okulları (1925-1926),* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Bilecik: Doktora Tezi, 2016)

Zeki, Onur. *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Bağımsız Mebuslar ve Yasama Çalışmaları (1920-1923),* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Ankara: Yüksek Lisans Tezi, 2018)

Zorlu, Meltem. *Türkçülük Temelinde Türkiye Cumhuriyeti'nin İdeoloğu Ziya Gökalp*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Çorum: Yüksek Lisans Tezi, 2018)